

ходе к рыночным отношениям. Ижевск: Изд-во УдГУ, 1996. 364с.

18. Системный анализ экономики региона. Ч.2: /Под ред. К.В. Павлова и М.И. Шишкина. -Ижевск: «Удмуртия», 2000. 296 с.

19. Российский статистический ежегодник. 2003: Стат. сб. / Госкомстат России. – М., 2003.- 705с.

Статья поступила в редакцию 22.12.2004

В.І. ЛЯШЕНКО, к.е.н., ст.н.сп.,
Інститут економіки промисловості НАН України

ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Економічні перетворення в колишніх соціалістичних країнах призвели до численних негативних наслідків, багато з яких з'явилися несподіванкою і не могли бути наперед передбачені. У зв'язку з цим актуалізувалася задача виявлення загальних закономірностей розвитку перехідної економіки і побудови теоретичних концепцій, здатних пояснити виникнення різних економічних аномалій. Економічні інститути впливають не тільки на поведінку господарських суб'єктів, але і створюють відносну вигідність різних видів діяльності з погляду суспільства. Вони визначають, чи є для суспільства певні види діяльності продуктивними (легальне підприємництво), непродуктивними (рентоорієнтована поведінка) або навіть деструктивними (злочинність, військові дії).

При наявній слабкості формальних інститутів зусилля для досягнення можливостей отримання доходів можуть приймати крайні форми рентоорієнтованої поведінки. Серйозним кроком в дослідженні даного напрямку з'явилася теоретичне обґрунтування академіком РАН В.М. Полтеровичем наявності «інституційних пасток». В 1999 році була опублікована його стаття [1], в якій був наведений досить повний перелік всіх механізмів і ефектів, що лежать в основі інституційних пасток, а також була введена ціла низка нових економічних категорій. Змістовні теоретичні додатки функціонування інституційних пасток добре були висловлені в [1; 3; 4; 5]. Зокрема, було введено в

обіг поняття інституційної пастки як не-ефективної, але стійкої норми (інституту) господарських відносин. Вже на даному етапі виявилася плідність нової теорії, яка дозволяла значно глибше зрозуміти багато складних соціально-економічних явищ. До числа останніх відносяться бартер, неплатежі, корупція, «тіньова економіка», наявність адміністративних бар'єрів, ухилення від податків, індексація зарплати в умовах інфляції. Проте ці інституційні пастки, що стали вже класичними для перехідної економіки, зовсім не вичерпують все їх різноманіття, і в даний час постає завдання «поповнення» арсеналу теорії новими прикладами. Наявні конкретні моделі інституційних пасток є, як правило, дуже абстрактними, складними і недостатньо наочними [2].

Розвиток цих теоретичних положень виявився здатним пояснити низку явищ, що спостерігалися при широкомасштабній інституційній трансформації в посткомуністичних країнах. Зокрема, було продемонстровано, що такі різноманітні на перший погляд явища, як зростання бартеру, неплатежів, тіньової економіки, корупції були породжені і підтримуються структурно аналогічними механізмами. Ефекти координації, навчання, сполучення і культурної інерції є відповідальними за формування інституційних пасток.

Так, за даними О.В. Кужель, незважаючи на зростання інфраструктури, середовище для існування малого бізнесу в

© В.І. Ляшенко, 2005

Україні залишається несприятливим. Серед чинників, які заважають розвитку малого підприємництва, вона виділяє такі: відсутність ефективної державної політики щодо малого підприємництва; порушення норм чинних нормативно-правових актів; зростання адміністративних бар'єрів (сертифікація, система контролю і дозвоільної практики, регуляція орендних відносин); відсутність дієвих механізмів фінансово-кредитної підтримки; податковий прес і громіздка система звітності; відсутність надійного правового, зокрема, судового забезпечення підприємницької діяльності; перешкоди розвитку підприємництва на регіональному рівні; недовіра підприємців до влади, невпевненість в її здатності провести довгострокову політику і забезпечити стабільні умови для ведення бізнесу, а також корумпованість влади [6, с. 138].

Тому метою цієї публікації є спроба виявити передумови виникнення ситуації інституційних пасток та накреслити деякі шляхи та напрямки їх подолання.

Найбільшу небезпеку становить критичний рівень корупції в органах державної влади і управління. Відповідно до Закону України "Про боротьбу з корупцією", корупція - це напрям дій осіб, які уповноважені виконувати функції державних службовців, на протиправне використання наданих їм повноважень для отримання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Активізація цього явища залежить від поганого економічного стану, непрозорого правового поля. Тобто корупція виникає там, де існує можливість здійснення корупційного діяння, і коли існують відповідні передумови і засоби для його реалізації.

До причин цього явища відносяться: низький рівень добробуту населення, у тому числі і урядовців різних рівнів, що обумовлене невисоким рівнем заробітної платні; активне формування прошарку олігархів і заможних громадян, які накопичили капітал на непрозорих процесах приватизації і роздержавлення і примножують його, використовуючи диспропорції в доходах населення; психологічні

чинники, які стали критичними на протязі останні 10 років і спонукають до дій, які приводять до зловживань. Істотною перешкодою на шляху реформ стала невідповідність системи державного управління новим соціально-економічним умовам і принципам ринкової економіки.

Адміністративні бар'єри є однією з важливих характеристик структури ринку. Бар'єри — це будь-які обставини, що заважають новому господарюючому суб'єкту на рівних конкурувати з вже існуючими на даному товарному ринку суб'єктами. Бар'єри утруднюють господарюючим суб'єктам вхід на ринок. Звичайно виділяють декілька видів таких бар'єрів: 1) економічні обмеження (державна цінова або кредитна політика, середньогалузева норма прибутку, терміни окупності капітальних вкладень, неплатежі); 2) адміністративні обмеження (ліцензування окремих видів діяльності, квотування, рішення органів влади щодо обмеження ввезення (вивозу) товарів); 3) недоліки ринкової інфраструктури (відсутність транспорту, зв'язку, служб з надання інформаційних або лізингових послуг); 4) вертикальні об'єднання підприємств на ринку (внутрішньофірмові зв'язки і їх дія на конкурентів, що не входять у вертикальні структури); 5) економічна стратегія господарюючих суб'єктів (особлива цінова і збутова стратегія продавців, їх патентна політика); 6) ефект масштабу (мінімально ефективний масштаб діяльності на даному товарному ринку високий); 7) абсолютна перевага по рівню витрат (витрати на одиницю продукції продавців нижче, ніж у господарюючих суб'єктів, які входять на ринок); 8) екологічні обмеження (введення природоохоронними органами заборон на розширення масштабів діяльності, будівництва нових виробничих і складських об'єктів, транспортних комунікацій); 9) обмеження попиту (висока насиченість ринку товарами і низька платоспроможність покупців); 10) обсяги первинних інвестицій, необхідних для входу на товарний ринок (значний розмір первинного капіталу, який необхідний для початку підприємницької діяльності господарюючого суб'єкта на ринку). В ході дослідження ба-

р'єрів оцінюється ступінь можливості їх подолання. Для цього фахівці звичайно використовують критерії своєчасності, вірогідності і достатності входу на ринок нових суб'єктів [7, с. 30-31]. Адміністративні бар'єри, пов'язані з органами контролю, мають місце в наступних областях: 1) надмірна кількість контролюючих організацій і об'єктів нагляду; 2) заплутаність і суперечливість нормативної бази, що регламентує взаємовідносини підприємців і контролюючих їх організацій; 3) складність отримання відомостей про повноваження контролюючих організацій; 4) відсутність ефективної системи контролю над діяльністю державних службовців з боку держави і громадськості.

Несформованість діалогу між владою, підприємцями і громадськими об'єднаннями, відсутність зворотного зв'язку між державою і суспільством обумовлюють випадки продукування центральними структурами державного управління неefективних регуляторних актів, які завдають шкоди суспільству і державі. Це приводить до необґрунтованого зростання витрат на діяльність суб'єктів господарської діяльності, підштовхує бізнес в тіньову економіку, створює несприятливе інвестиційне середовище. Суб'єкти підприємницької діяльності взаємодіють з державою на таких рівнях: 1) державні урядовці використовують свої можливості для втручання в економічну діяльність шляхом здирства хабарів – адміністративна корупція; 2) підприємства намагаються використовувати юридичну і регуляторну інституцію у власних інтересах шляхом хабарів державним урядовцям – «непряме захоплення влади»; 3) підприємства намагаються впливати на правове і регуляторне середовище не вдаючись до хабарів держслужбовцям – вплив. Причому підприємство може бути задіяно як на одному, так і на всіх рівнях, або взагалі уникати взаємостосунків з державою [8, с. 16].

В літературі з'явився такий термін як «корупціогенність законодавства», яка виражається, по-перше, в діях і рішеннях уповноважених осіб, скоюваних в легальних формах, але які є протиправними по їх

мотивах і результатах використання, по-друге, в протиправних діях і рішеннях, скоюваних замість легально встановлених в законі. Виникають зони ризику корупційності. Корупціогенності законодавства властиві наступні ознаки. Перша група включає ознаки суто нормативної корупціогенності — латентність (прихована) посягань, корупційний мотив (мета) дій, протиправність дій, здійснення дій офіційною посадовою особою (службовцем). До другої групи входять юридичні засоби, які створюють умови і допускають корупційні дії. Їх закріплення і наявність в законах означає можливість свого роду «первинної презумпції» можливих дій — зовні легальних, а по суті — нелегальних. Таким квазізасобам повинні протистояти строгі і чіткі правові антикорупційні засоби. Третя група охоплює легальні засоби контролю, виявлення і припинення корупційних дій в законодавчій сфері.

Пропонується використовувати наступні критерії виявлення і усунення явищ корупціогенності в законодавстві: а) оцінка міри «юридичного дозволу» видавати акти і чинити дії; б) аналіз відповідності фактично вчинених дій нормативно встановленої компетенції органу, посадовця; в) оцінка отриманих матеріально-фінансових благ і наданих послуг для зацікавлених осіб і відповідності їх нормативним підставам; г) оцінка співвідношення між нормою закону (по видах дій і колу осіб) і фактичними результатами їх вживання; д) аналіз відповідності фактичного круга партнерів (клієнтів) нормативно встановленому; е) динаміка правопорушень у сфері регулювання законом (законами), статистика співвідношення правомірних і неправомірних актів і дій [9, с. 3-4].

В табл. 1 наведені дані про розміри річного прибутку, який платиться підприємцями у вигляді неофіційних виплат державним урядовцям "з метою досягнення результату". Явище корупції призводить до нераціонального використання суспільних ресурсів, гальмує розвиток приватного сектора, найбільш виразно відображаючись на соціальному стані, особливого найбільш бідніших верств населення. Як свід-

чить міжнародна практика, ефективний контроль за розвитком корупції можливий лише за умов тісної співпраці пред-

ставників силових державних органів, суспільних об'єднань і розвинуеного приватного сектора.

Таблиця 1.

Порівняльні дані про розміри хабарів державних урядовців від підприємців в деяких країнах Східної Європи і СНД [10, с. 23]

Країна	Хабар (% від прибутку)	Країна	Хабар (% від прибутку)
Албанія	4,0	Вірменія	4,6
Болгарія	2,1	Азербайджан	5,7
Хорватія	1,1	Білорусь	1,3
Чехія	2,5	Грузія	4,3
Естонія	1,6	Казахстан	3,1
Угорщина	1,7	Киргизстан	5,3
Латвія	1,4	Молдова	4,0
Литва	2,8	Росія	2,8
Польща	1,6	Україна	4,4
Румунія	3,2	Узбекистан	4,4
Словаччина	2,5		
Словенія	1,4		
Середня по Східній Європі	2,2	Середня по СНД	3,7

Важливими інструментами подолання корупції є також ефективний розвиток місцевого самоврядування, зростання рівня свідомості і активності місцевих територіальних громад, які згідно чинного законодавства сьогодні мають право за участю місцевої влади проводити регулярні публічні слухання з актуальних проблем, організувати суспільні "бюджетні слухання" під час формування і ухвалення місцевих бюджетів і контролювати використання коштів місцевих бюджетів. Таким чином, процес подолання корупції повинен придбати системний характер, охопивши всі сфери суспільного життя - політичну, соціальну, економічну і культурну.

Головною ж умовою подолання корупції у сфері економіки, як стверджують вітчизняні і зарубіжні фахівці, є ефективне здійснення регуляторної реформи у сфері підприємницької діяльності, яка забезпечить прозорість, гласність, передбаченість, послідовність і економічну ефективність регуляторних актів, виданих центральними і місцевими органами виконавчої влади.

За наслідками аналізу чинних нор-

мативних актів і відомчих інструкцій, розглянутих Держкомітетом з питань регуляторної політики і підприємництва [6, с. 142 - 143], найтипівішими порушеннями є такі: пряме втручання в господарську діяльність підприємців; невідповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили і відсутність державної реєстрації; непрозорість процедур регуляції підприємницької діяльності, нечіткість і неоднозначність термінології, відсутність параметрів обмежень у часі для надання державних послуг; продукування різними органами виконавчої влади багатьох актів, які дублюють функції державної регуляції в різноманітних сферах.

Що стосується регуляторних актів місцевих органів виконавчої влади, то для них типовими є порушення законодавства з ціноутворення (наприклад, в регіонах, всупереч урядовим рішенням, вводяться граничні рівні рентабельності, торгових надбавок і тому подібне); введення додаткових, не передбачених чинним законодавством платежів, які мають характер поборів; навізування суб'єктам підприємництва різноманітних платних послуг або відраху-

вань; складні і непрозорі процедури отримання ліцензій, дозволів, узгоджень; встановлення різноманітних заборон на підприємницьку діяльність.

Тому існування корупції в нашій державі є не випадковим явищем, бо це об'єктивний процес, певною мірою властивий всім країнам. Але, якщо рівень корупції росте, відразу погіршується політична, економічна і соціальна ситуація.

Лише небагатьом підприємцям відомо, хто має право контролювати їх діяльність і що саме є об'єктом перевірки. Службові обов'язки державних інспекторів обумовлені, як правило, практично неприступними для підприємців службовими інструкціями. Максимальне число нарікань з боку підприємців викликають наступні аспекти роботи контролюючих організацій: 1) недосконалість законодавчої бази; 2) відсутність доступу до інформації про вимоги до підприємців; 3) високий ступінь бюрократизації роботи; 4) необґрунтованість вимог; 5) відсутність відповідей на запити підприємців [11, с. 28].

Обтяжлива і недосконала система оподаткування вимушує суб'єктів підприємницької діяльності постійно ухилятися від сплати податків. Саме на основі мотиву втечі підприємців в "тінь" і виникла ціла індустрія кримінального бізнесу - так звані фіктивні фірми.

За оцінкою фахівців Держпідприємництва, широкий розмах придбали незаконні побори з підприємців з боку державних органів. За підсумками опитування, майже половина їх (48 %) торкається вимог місцевих органів державної виконавської влади і місцевого самоврядування щодо різноманітних відрахувань на соціальні і інші потреби. Майже 17 % торкаються фактів хабарництва з боку органів Міністерства внутрішніх справ і близько 5,5 % громадян скаржаться на побори з боку посадовців податкової адміністрації. Були виявлені також факти примусових платежів, до яких підприємців вимушують на місцях підвідомчі органи Міністерства юстиції, Міністерства охорони здоров'я, Мінекобезпеки, спецмонополії, держказ-

начейства і навіть Прокуратури [6, с. 144].

Неефективну стійку норму (неефективний інститут) і називають інституційною пасткою. Надалі термін "інституційна пастка" застосовується також до неефективних рівноваг, які породжуються відповідною нормою. Стабільність в цьому контексті має звичайний сенс. Вона означає, що при малих збуреннях система залишається в інституційній пастці, можливо, лише злегка змінюючи свої параметри, і повертається в колишній стан, як тільки джерело збурення було усунуто.

Окремий агент або їх мала група несуть втрати, відхиляючись від інституційної пастки. Проте одночасний перехід всіх (або навіть значної частини агентів) до альтернативної норми може вести до Парето-поліпшення (тобто до поліпшення положення всіх учасників). Недолік координації - головна причина стійкості інституційних пасток. Можливість виникнення інституційних пасток - важливе джерело ризику, пов'язаного з економічними і соціальними реформами. У всіх відомих випадках їх формування і закріплення обумовлено ефектами координації, навчання, сполучення і культурної інерції.

В будь-якій сфері економічної або соціальної діяльності у будь-який момент часу існує безліч альтернативних норм, так що кожному агенту доводиться вибирати, з якої з них виходити. Тобто норма в інституціональній теорії - це правило, якому слідують або повинні слідувати великі групи агентів. Кожний агент, що взаємодіє з партнерами в рамках тієї або іншої норми, несе відповідні трансакційні витрати. Так, для урядовця, що вибрав корупцію як норму поведінки, трансакційні витрати пов'язані з вірогідністю бути знайденим і підданим покаранню. Перехід від однієї норми поведінки до іншої також пов'язаний з витратами, які називають трансформаційними. Якщо, наприклад, фірма вирішує відмовитися від бартерних операцій, вона повинна шукати нових партнерів. Витрати пошуку, втрати, пов'язані з недостатньою інформацією про контрагентів, є частиною таких витрат.

Для того, щоб норма поведінки була стійка, агентам повинно бути не вигідно від

неї відхилятися. Основний тип механізмів, що забезпечують стійкість норм, використовує так званий ефект координації. Згідно ньому, чим більше число агентів слідує деякій нормі поведінки (і чим більш послідовно вони її виконують), тим менше пов'язані з нею трансакційні витрати і тим більші трансформаційні витрати несе кожний окремий агент, що зважився її порушити. Наприклад, чим більш масовим є ухилення фірм від податків, тим менше вірогідність бути покараною для кожної окремої фірми і, відповідно, тим менше трансакційні витрати, пов'язані з ухиленням. Вирішивши чесно платити податки, фірма буде вимушена міняти партнерів через труднощі взаємодії з колишніми, що залишилися "в тіні". Трансформаційні витрати будуть вище при відносно меншому числі потенційних контрагентів в "білому секторі" економіки.

З часом трансакційні витрати функціонування в рамках прийнятої норми поведінки убувають внаслідок ефекту навчання: агенти набувають навиків і винаходять технології, що скорочують витрати. Якщо в суспільстві прийнято платити податки, то технологія представлення податкових декларацій удосконалюватиметься (пересилка поштою, заповнення в Інтернеті, і т.п.). Якщо ж масовим є ухилення від податків, то переважний розвиток отримують зовсім інші технології. Інфраструктура торгівлі істотно розрізняється для систем, де домінують бартерні або грошові обміни. В кожному випадку зменшення трансакційних і збільшення трансформаційних витрат сприяють закріпленню норми.

Виникла норма з часом виявляється вбудованою в систему інших норм, пов'язаною з багатьма іншими правилами поведінки. Так, "вийшовши з тіні" (тобто ставши чесним платником податків), фірма нерідко вимушена міняти стратегії найму працівників, отримання кредиту. Цей феномен називають ефектом сполучення [5, с. 7]. Він приводить до збільшення трансформаційних витрат і, відповідно, до подальшого закріплення норми.

Ще один стабілізуючий механізм - культурна інерція. Вона виникає унаслідок

небажання агентів міняти стереотипи поведінки, що довели у минулому свою ефективність. Деякі з альтернативних норм поведінки можуть бути Парето - ефективними, а інші - ні. Якщо в системі домінує неефективна норма, то вона опиняється в неефективній рівновазі; таку рівновагу можна поліпшити в рамках тих же технологічних і ресурсних обмежень для всіх агентів одночасно. Парето - ефективні норми приводять до непокращуваних у вказаному значенні рівноваг.

Для багатьох економічних і соціальних систем рівновага (рівноважна траєкторія розвитку) не визначається єдиним чином. Припустимо, що в системі домінує ефективна норма і, відповідно, економіка знаходиться в ефективній рівновазі. При сильному збуренні вона може потрапити в інституційну пастку. Якщо тепер зняти збурення, то в колишній стан вона вже не повернеться. Це - так званий ефект гістерезису, що є формою залежності стану системи від минулої траєкторії розвитку (path dependence). Потрапивши в інституційну пастку, система вибирає неефективну траєкторію, і з часом перехід до ефективного розвитку може виявитися вельми важким, якщо взагалі можливим. Проте за деяких умов така можливість все ж таки існує.

Аналіз показав, що виникнення інституційних пасток - головна небезпека при проведенні реформ, уникнути їх - одна з найважливіших задач, що встають перед реформаторами. Якщо в результаті невдалої політики або непередбачених обставин економіка опинилася в інституційній пастці, то чи можливий вихід з неї, і якщо - так, то за рахунок яких механізмів? Головна причина інституційних пасток - недолік координації в системі економічних інститутів. В економічній теорії вивчаються два основні механізми координації економічної поведінки - ринок і державна політика. Якщо ринок потерпає невдачу, то уряд може спробувати запобігти формуванню інституційних пасток або полегшити вихід з них, формуючи і удосконалюючи спеціальні економічні режими, які стимулюють механізми репутації, використовуючи амністію, покращуючи практику адміні-

стрування і вибираючи відповідну макроекономічну податкову, митну, кредитну, валютну та регуляторну політику.

Література

1. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы // Экономика и мат. методы. - 1999. - Т. 35.- Вып. 2. – С. 3 – 20.
2. Полтерович В.М. Факторы коррупции // Экономика и математические . методы. - 1998. - Т. 34. - № 3. – С. 30-39.
3. Полтерович В.М. Трансформационный спад в России // Экономика и математические методы. - 1996. - Т. 32. - № 1. – С. 54 – 69.
4. Полтерович В.М. Экономическая реформа 1992 г.: битва правительства с трудовыми коллективами // Экономика и математические методы. - 1993. - Т. 29. - № 4. – С. 3 – 17.
5. Полтерович В.М. Институциональные ловушки: есть ли выход? // Общественные науки и современность. – 2004. - № 3. – С. 5 – 16.
6. Кужель О.В. Коррупция і розвиток малого бізнесу // Економіка і прогнозування. - 2002. - № 2. - С. 137 - 148.
7. Тотьев К.Ю. Предпринимательское право. Публично-правовой статус предпринимателя. – М.: ООО «Профобразование», 2003. – 280 с.
8. Робочі матеріали Міжнародної конференції "Антикорупція - Саміт 2000", США, Вашингтон, 17-24 вересня 2000 р.
9. Тихомиров Ю. Преодолеть коррупциогенность законодательства // Право и экономика. - 2004. - № 5. - С. 3 - 6.
10. Робочі матеріали Міжнародної конференції "Антикорупція - Саміт 2001", Югославія, 19-21 вересня 2001 р.
11. Берг О. В. Административно – правовые барьеры при развитии предпринимательства и пути их решения на региональном уровне // Государственная власть и местное самоуправление. - 2002. - № 3. - С. 28-31.

Статья поступила в редакцию 25.01.2005

Н.Н. АНДРЕЕВА, к.э.н., старший научный сотрудник
Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований
НАН Украины, г. Одесса

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ И УЧЁТНОЙ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

В системе становления и прогрессивного развития Украины как суверенного государства особую актуальность приобретают проблемы обеспечения экологически и технологически безопасных условий жизнедеятельности общества, создания самодостаточной социально ориентированной рыночной экономики, обеспечения ресурсной и экономической независимости Украины от других стран.

Украина имеет мощную промышленную и энергетическую базу, богатый сельскохозяйственный потенциал, что яв-

ляется серьёзными источниками загрязнения окружающей среды. Система плановой экономики, доминировавшая несколько десятилетий в Украине, не стимулировала осуществление значительных инвестиций в охрану окружающей среды, поскольку основная политика такой экономики заключалась в интенсификации производства. В настоящее время наша страна переживает ряд трудностей переходного периода на пути к рыночной экономике. Несмотря на

© Н.Н. Андреева, 2005